

“ग्रामीण महाराष्ट्रातील पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता कार्यक्रम: संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानाच्या विशेष संदर्भात जैन्याळ गावाचे व्यष्टी अध्ययन”

**प्रा. शोभाताई एस्. पाटील
कमला कॉलेज, कोल्हापूर**

सारांश: ग्रामस्वच्छता अभियानामुळे जैन्याळ गावात भौतिक, पर्यावरणीय व सामाजिक परिस्थितीत अनेक प्रकारचे बदल घडून आले. त्यामध्ये प्रामुख्याने गावातील रस्त्यांचे डांबरीकरण करून नियमितपणे रस्ते स्वच्छ केले जातात. रस्त्याच्या दुर्तफा झाडे लावली आहेत. गावात सौरदिवे बसवले आहेत. सांडपाणी व्यवस्थित वाहण्यासाठी गावातील गटारे बंदिस्त केलेली आहेत. सांडपाणी निर्मुलनासाठी शोषखड्यांचे बांधकाम केले आहे. तसेच सांडपाण्यावर विविध प्रकारची झाडे लावण्यात आली आहेत. अभियानामुळे गावातील लोकांच्यात आरोग्यविषयक जाणिव झाली आहे. संपुर्ण गाव व्यसन मुक्त बनविला आहे. गावात तंबाखू व गुटखा इ. पदार्थांच्या विक्रीस बंदी आहे. गावातील 268 कुटुंबातील महिला गृहस्वामिनी झाल्या आहेत.

अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये: 1.जैन्याळ गावात राबवलेल्या ग्रामस्वच्छता अभियाना अंतर्गत पाणी पुरवठ्याविषयी अभ्यास करणे. 2.ग्राम स्वच्छता अभियानामुळे जैन्याळ गावातील भौतिक परिस्थितीत झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे. 3.ग्राम स्वच्छता अभियानामुळे जैन्याळ गावात घडून आलेल्या पर्यावरणीय व सामाजिक परिवर्तनाचा अभ्यास करणे.

पारिभाषिक शब्द : सापेक्षता, अनुसूची, सबमर्सीबल पंप, जलसंधारण आणि जलसंवर्धन.

प्रस्तावना : ग्रामीण पाणी पुरवठा आणि सार्वजनिक स्वच्छता हे सामाजिक आणि पर्यावरणीय दृष्टिकोणातून महत्वपूर्ण विषय आहेत. स्वातंत्र्योत्तर काळात शासनाने पाणी पुरवठा आणि स्वच्छतेच्या स्थितीत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न केले आहेत. भारत सरकारने नेमलेल्या एन्हायरमेंटल हायजिन कमिटीने स्वातंत्र्यानंतर 40 वर्षांच्या काळात 90 टक्के लोकसंख्येला पाणी पुरवठा आणि स्वच्छताविषयक सोयीसुविधा पुरविण्यासाठी एका समय योजनेची शिफारस केली होती. 1981 ते 1990 ही दहा वर्षे आंतरराष्ट्रीय पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता दशाक म्हणून जाहिर झाले. या दशाकाच्या प्रारंभी भारतात नागरी भागातील 77 टक्के आणि ग्रामीण भागातील 33 टक्के लोकसंख्येला सुरक्षित पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा उपलब्ध होता. पण स्वच्छतेच्या बाबतीत मात्र परिस्थिती निराशाजनक होती. 2001 च्या जनगणनेनुसार उपलब्ध असलेली स्वच्छता विषयक सोयींच्या उपलब्धतेविषयीची आकडेवारी पाहता ग्रामीण भागातील सुमारे 22 टक्के घरांना घरगुती शौचालये उपलब्ध होती. म्हणजेच स्वच्छतेच्या बाबतीत ग्रामीण भागातील परिस्थिती अत्यंत निराशाजनक असून ग्रामीण भागातील सुमारे 78

टक्के लोक उघडयावरच शौचविधी उरकत होते. सापेक्षता पाणीपुरवठयाची स्थिती काहींनी चांगली असली तरी शौचालयाची उपलब्धता आणि त्यांचा वापर याबाबत ग्रामीण भारतात कमालीचे निराशाजनक चित्र दिसते. पाणी पुरवठा आणि स्वच्छताविषयक सोयीसुविधा पुरविण्याची प्राथमिक जबाबदारी राज्य शासनाची आहे. पाणी पुरवठा आणि स्वच्छतेच्या क्षेत्रात 1999 पासून केंद्रीय पातळीवर धोरणात्मक बदल झालेला दिसून येतो. असाच बदल महाराष्ट्र राज्यात देखील दिसून येतो. सन 1997 ते 2000 या दरम्यान व्यक्तिगत शौचालय योजनेवर भर दिला त्याला मोठया प्रमाणात शासकीय अनुदान मिळाले.

ग्रामस्थांच्या मागणानुसार आवयक पाणीपुरवठा व स्वच्छता सुविधांचे नियोजन व अंमलबजावणी करायची. यामध्ये शासनाचा सहभाग फक्त तांत्रिक सहाय पुरविणे निधी उपलब्ध करून देणे. यासाठी 'लोकांचा पुढाकार व त्यात शासनाचा सहभाग' हे या नविन धारणाचे ब्रीद वाक्य ठरविण्यात आले. सन 2003 पासून महाराष्ट्र राज्यात 'हागणदारी मुक्त गाव अभियान' सध्या सर्वच जिल्हयात अग्रेसर झाले आहे.

अ. संशोधन समस्या आणि संशोधन पध्दती

1. संशोधन समस्या: जैन्याळ गावाचे पाणी पुरवठा आणि ग्रामस्वच्छता या संदर्भात जैन्याळ गावात संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाची झालेली अंमलबजावणी आणि त्यामुळे घडून आलेला सामाजिक आणि पर्यावरणीय बदलांचा शोध घेणे ही प्रस्तुत अभ्यासासाठीची समस्या आहे.

2. अभ्यासाची उद्दिष्ट्ये:

1. जैन्याळ गावात राबवलेल्या ग्रामस्वच्छता अभियाना अंतर्गत पाणी पुरवठया विषयी अभ्यास करणे.
2. ग्रामस्वच्छता अभियानामुळे जैन्याळ गावातील भौतिक परिस्थितीत झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे.
3. ग्रामस्वच्छता अभियानामुळे जैन्याळ गावात घडून आलेल्या पर्यावरणीय व समाजिक परिवर्तनाचा अभ्यास करणे.

3. संशोधन पध्दती:

अ. संशोधन क्षेत्र: महाराष्ट्र राज्यातील कोल्हापूर जिल्हयातील कागल तालुक्यातील जैन्याळ गावाची संशोधन क्षेत्र म्हणून निवड करण्यात आली आहे जैन्याळ गावाची निवड **सहेतूक नमुना निवड पध्दतीद्वारे** केली आहे.

जैन्याळ गावाची हेतुत: निवड केली कारण:

1. जैन्याळ गावाला सन 2002-03 मध्ये जिल्हा पातळीवर विभागून द्वितीय क्रमांकाचे पारितोषिक मिळाले.
2. सन 2003-04 मध्ये जैन्याळ गावाचा तालुक्यात, जिल्हयात व विभागात प्रथम क्रमांकाचे पारितोषिक मिळाले.

3. गावाला दिलेल्या प्रथम भेटीच्या वेळी तेथील ग्रामसेवक आणि सरपंच यांनी अभ्यासाला सहकार्य करण्याचे आवाहन दिले.

ब. उत्तरदात्याची निवड: संशोधनासाठी उपलब्ध कालावधी, श्रम आणि वेळ या सर्व बाबींचा विचार करून **अपघाती नमुना निवड तंत्राचा** वापर करून जैन्याळ गावातील एकूण 268 कुटुंबांपैकी 75 कुटुंबांची निवड करण्यात आली. निवडलेल्या 75 कुटुंबांपैकी प्रत्येक कुटुंबातील एका ज्येष्ठ महिला सदस्याची प्रस्तुत अभ्यासासाठी उत्तरदाता म्हणून निवड केली.

4. माहिती संकलनाचे तंत्र:

अ. मुलाखती अनुसूची: अभ्यासाची उद्दिष्टे डोळ्यासमोर ठेवून प्राथमिक स्वरूपाची माहिती गोळा करण्यासाठी एक मुलाखत अनुसूची तयार करण्यात आली. या मुलाखत अनुसूचीचा वापर करून 75 कुटुंबातील महिला उत्तरदात्यांच्या प्रत्यक्ष मुलाखती घेऊन माहिती संकलित केली.

ब. व्यक्तिगत निरीक्षण पध्दती

तथ्य संकलनासाठी व्यक्तिगत निरीक्षण पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला.

क. अनौपचारिक मुलाखती

सरपंच, उपसरपंच, ग्रामविकास अधिकारी, महिला मंडळाचे अध्यक्ष तरुण मंडळाचे अध्यक्ष इ च्या अनौपचारिक मुलाखती घेतल्या.

ड छायाचित्रे

ग्रामस्वच्छता अभियानामुळे गावात घडून आलेल्या बदलांची छायाचित्रे घेण्यात आली.

5. माहिती प्रक्रियन: जैन्याळ गावाला दिलेल्या भेटीच्या वेळी मिळालेल्या माहितीची टिपणे काढून ठेवली होती. वर्तमान पत्रात आलेल्या जैन्याळ विभागाच्या बातम्यांचे संकलनही केले होते. मुलाखत अनुसूचीद्वारे मिळवलेल्या माहितीचे संकेतीकरण केले. नंतर समाजशास्त्र विभाग विद्यापीठ येथील संगणक प्रयोगशाळेत एस पी एस एसचा वापर करून संगणकाच्या साहाय्याने माहितीवर प्रक्रिया करून सारण्या तयार करण्यात आल्या.

6. माहितीचे उगम स्रोत:

अ. प्राथमिक माहिती स्रोत: जैन्याळ गावाला प्रत्यक्ष भेट देऊन निरीक्षण घेतलेल्या मुलाखती मुलाखत अनुसूचीच्या साहाय्याने मिळवलेली माहितीत सेच छाया चित्राद्वारे मिळवलेली माहिती इ. प्राथमिक माहितीचे स्रोत आहेत.

ब. दुय्यम माहिती स्रोत: शासकीय परिपत्रके, प्रकल्प अहवाल, पुस्तिका, संशोधन नियतकालिक, इंटरनेट वरून मिळवलेली माहिती व ग्रामपंचायत कार्यालयातील अहवाल इ. दुय्यम माहितीचे स्रोत आहेत.

ब. गाम स्वच्छता अभियाना अंतर्गत जैन्याळ गावातील पाणी व्यवस्थापन:— अभियानापूर्वी जैन्याळ गावात प्रचंड प्रमाणात पाणी टंचाई भासत होती. संपूर्ण गावात एकच विहिर असल्यामुळे विभागीय: उन्हाळ्यात पाण्याची खुप टंचाई भासत होती. त्यामुळे गावाबाहेरून टँकरने पाणी

पुरवठा केला जात असे. अभियान काळात पिण्याच्या पाण्याच्या विहिरीची स्वच्छता करण्यात आली. नंतर टी सी एल पावडर विहिरीत टाकून पाणी निर्जंतूक आणि स्वच्छ करून पिण्यासाठी वापरले जाऊ लागले. पिण्याचे पाणी एकाच ठिकाणी असल्यामुळे पाण्याचा वापर काटकसरीने सुरू केला आणि उन्हाळ्यात रेनिंग पध्दतीने पाणी देण्यास सुरवात केली.

जैन्याळ गावामध्ये पिण्याच्या पाण्यासाठी संपूर्ण गावाने लोकवर्गणीतून 450 फूट बोअर मारून त्यावर 5 एच पी क्षमतेचा सबमर्सीबल पंप बसवून घेतला आहे. विंधन विहीरीवरून पाणी उपसा करून 33 500 लि ची गावातील पाण्याची टाकी संताजी नगरातील 3000 लिची टाकी श्रमनगरातील 3000 लि ची पाण्याची टाकी सकाळ संध्याकाळ अशी दिवसातून दोन वेळा भरली जाते. पिण्याच्या पाण्याची रासायनिक तपासणी करून घेतली टॅकरग्रस्त गाव अभियानामुळे टॅकरमुक्त केला आहे. कपडे धुण्यासाठी स्वतंत्र धोबी घाट बांधण्यात आला आहे. तसेच पिवकालीन पाणी साठवण योजनेअंतर्गत 10000 लि क्षमतेच्या टाकीचे बांधकाम केले असून पावसाळ्यात अंगणवाडी इमारतीचे संपूर्ण पाणी एकत्र केले जात. या पाण्याचा वापर उन्हाळ्यात घरगुती वापरासाठी केला जातो. प्रत्येक घरात पिण्याचे पाणी स्वतंत्र व उंच ठिकाणी ठेवून त्यामध्ये हात न बुडवता वघराळानेच पाणी दिले जात आहे आणि वापराचे पाणी स्वतंत्र बंदिस्त करून ठेवले जाते. संपूर्ण गाव स्वच्छ पाणी वापरत असल्यामुळे गावात पाण्यापासून होणाऱ्या रोगांचे प्रमाण कमी आहे.

क. ग्राम स्वच्छ अभियानामुळे गावात घडून आलेल्या भौतिक परिस्थितीत झालेले बदल:

1. रस्त्यांची दुरुस्ती: अभियानापूर्वी गावात रस्ते कच्चे होते व रस्त्यावर खाचखळगे होते. अभियानकाळात रस्त्यांची दुरुस्ती करण्यात आली. गावातील खाचखळगे बाजूपट्टया मरुम टाकून दुरुस्त केले. लोकवर्गणी व आमदार फंडातून मिळालेली रक्कम व श्रमदान यांच्या सहाय्याने गावातील रस्त्यांचे डांबरीकरण केले आहे.

2. रस्त्यांची स्वच्छता: अभियानापूर्वी गावातील रस्ते खुपच अस्वच्छ होते. गटारे लहान असल्यामुळे सांडपाणी रस्त्यावर साठून राहत होते रस्तेही कधी झाडले जात नव्हते. अभियान काळात ग्रामस्थांच्या श्रमदानातून रस्त्याच्या दुर्तफा वाढलेल्या रानवेली झुडपे घणेरी काढून रस्ते स्वच्छ केले. तसेच रस्त्याचे डांबरीकरण करून रस्त्याच्या दुर्तफा दुरांडा फुलविला रस्त्यावरील केरकचरा ज्या त्या गल्लीतील तरुण मंडळांच सदस्य गोळा करतात. रस्त्याच्या सुरवातीलाच आकर्षक स्वागत कमान असल्यामुळे रस्त्यांचे सौंदर्य वाढले आहे.

3. गटारांची दुरुस्ती: अभियानापूर्वी गावातील गटारे तुडूंब भरून वाहत होती. रस्त्यावर सांडपाणी साठून राहत होते. त्यामुळे गावात हगवण टायफाईड मलेरिया यासारख्या रोगांचा फैलाव होता. अभियानकाळात गटारांची दुरुस्ती करून बंदिस्त स्वरूपाची बांधून घेतली. त्यामुळे गटारातून सांडपाणी व्यवस्थित वाहते. यामुळे डासांचे साम्राज्य नष्ट झाले आहे.

4. पिण्याच्या पाण्याचे व्यवस्थापन: अभियानापूर्वी गावात पिण्याच्या पाण्याची खुपच टंचाई होती गावाबाहेर सार्वजनिक विहिर होती. त्याच विहिरीचे संपुर्ण गाव वापरत होते. त्यामुळे गाव टँकरग्रस्त होते पिण्याचे पाणी शुध्द नसल्यामुळे पाण्यापासून अनेक रोगांचा प्रार्दुभाव होता. गावात अभियान सुरू झाल्यामुळे मात्र पिण्याच्या पाण्याचे शुध्दीकरण करण्यात आले. त्यामुळे जलजन्य रोगांचा नायनाट झाला. सध्या लोकवर्गणीतून 450 फूट बोअर विंधन विहिा मारून त्यावर 5 एच पी चा सबमर्सिबल पंप लोक वर्गणीतून बसविला आहे. त्यामुळे गावाला पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा होतो.

5. भौचालय व्यवस्थापन: अभियानापूर्वी गावातील सुमारे 70 टक्के लोक उघडयावर शौचास जात होते. एस.टी.च्या प्रवासात मैल्याची दुर्गंधी आली की, गाव आल्याचा पत्ता लागायचा. मग प्रवासी नाकाला रूमाल लावायचे. गावामध्ये येण्यासाठी जो रिंगरोड होता त्याच्या दोन्ही बाजूस लोक शौचास बसत होते. अभियानकाळात गावातील लोकांना शौचालयाचे महत्व पटवून दिले आणि शौचालय बांधण्यास प्रवृत्त केले. लोक जिथे शौचास बसत होते तेथील रस्ता खुला करून त्यावर वृक्षारोपन केले. जवळपास 141 लोकांकडे शौचालये नव्हती. त्यामध्ये 41 लोकांनी स्वतः शौचालये बांधून घेतली आणि उर्वरित कुटूंबासाठी सार्वजनिक शौचालये बांधून दिली. त्यामुळे गाव हागणदारीमुक्त झाला व याविषयीचा निर्मलग्राम पुरस्कार गावाला मिळाला आहे.

6. सांडपाणी व्यवस्थापन व डास नियंत्रण: अभियानापूर्वी गावात गटारे घणीने तुडूंब भरली हाती. त्यामुळे पाण्याचा निचरा न होता रस्त्यावर घराभोवती साठून राहत होते आणि डासांचे साम्राज्य अधिक होते. अभियानकाळात मात्र गटारे स्वच्छ करून बांधकाम करून बंदिस्त स्वरूपाची बांधली. ज्या घरांना गटारे जोडली गेली नाहीत अंा 42 कुटूबांना शोषखडडे बांधून दिले. त्यामुळे गावात रस्तयावर आणि घराभोवती सांडपाणी साठत नाही. तसेच गावात गप्पी मासे पैदास केंद्र तयार केले असून सदर पैदास केंद्रातून गावाबाहेर ज्या ठिकाणी पाणी साठवून राहते अंा ठिकाणी गप्पी मासे सोडून डासांची उत्पत्ती कमी केली होती. गावात सांडपाण्यावर 146 परसबागा तयार केल्या आहेत. तसेच सांडपाण्याचा पुर्नवापर करून धोबीघाटा जवळ वनस्पती औषधाची बाग तयार केली आहे.

7. जनावरे व गोठा स्वच्छता: अभियानापूर्वी गावातील लोक जनावरे व गोठ स्वच्छ करण्याकडे लक्ष देत नव्हते. आठवडयातून एकदा ,दोनदा जनावरे स्वच्छ करत होते. परंतू अभियानकाळात मात्र वैद्यकीय अधिकारी आणि ग्रामसेवक योनी मार्गदंनि केले. तसेच जनावरांना साथीचे रोग होऊ नये. म्हणून पंूसंवर्धन विभागामार्फत जनावरांचे आरोग्य िाबीरे घेतली विद्यकीय अधिकारी यांनी लसीकरण जनावरांचे गोठा स्वच्छता त्यांच्या मुलमूत्राची योग्य विल्हवाट गोठे निर्जंतुकीकरण इत्यादी माहिती सांगितल्यामुळे जैन्याळ ग्रामस्थ जनावरांची व गोठयाची सतत स्वच्छता ठेवतात.

8. दैनंदिन कचरा व्यवस्थापन: अभियानापूर्वी गावात एकही कचराकुंडी नव्हती दैनंदिन कचरा सार्वजनिक ठिकाणी व रस्त्यावर टाकला जात असे. त्यामुळे गाव खुपच अस्वच्छ होता.

सार्वजनिक ठिकाणी राणवेली व घाणीचे साम्राज्य होते. अभियानकाळात मात्र कचऱ्याची योग्य ती विल्हेवाट लावण्यासाठी प्रत्येक विभागातील कचरा एकत्र करून तो नॅडेप प्रकल्पात टाकून त्याचे शास्त्रीय पध्दतीन खत तयार केले जात होते. याबरोबर गावात भव्य असा गांदूळखत प्रकल्प तयार केला होता.

ड. पर्यावरण संवर्धन विशयक कार्यक्रमांमुळे घडून आलेले बदल:

1. वृक्षारोपण: अभियानपूर्वी गावात घाणेरी वनस्पतींची अतिक्रमणे अधिक होती. तसेच अनेक प्रकारची झाडे होती. पण फारसे लक्षदिले जात नव्हते. अभियानकाळात मात्र पर्यावरण संवर्धन करण्यासाठी झाडे लावणे झाडे जगवणे कार्यक्रम राबविण्यात आला. अभियानकाळात 31168 इतके वृक्षारोपण करण्यात आले. यामध्ये बदाम, पेरू, आंबा, पिंपळ, करंजी, कवठ, गुलमोहर, शेवगा इ. वृक्षांचा समावेश होतो. तसेच प्रत्येक कुटूंबाने आपापल्या घराभोवती परसबागा फुलविल्या. गावातील सांडपाण्यावर औषधी वनस्पती लावल्या आहेत. रस्त्याच्या दुर्तफा दुरांडा केळीची व बदामाची झाडे लावली. त्यामुळे गावात प्रवेश करताना उद्यानात प्रवेश केल्याप्रमाणे वाटते. प्रत्येक झाडास कुंपण करून ते झाड प्रत्येक मुलास संगोपनाठी दत्तक देण्यात आले आहे. गावात एका ठिकाणी 200 ते 250 विविध प्रकारची तुळस रोपटी लावून ऑक्सीजन पार्क निर्माण करून त्याभोवती कट्टा बांधला आहे. या कट्टयावर रोज सायंकाळी वयस्कर लोक बसतात. त्यामुळे त्यांच्या प्रकृतीवर चांगला परिणाम होत आलेला आहे. शाळेभोवती बदाम, अण्णोक, फुलांची अण्णो अनेक झाडे लावली आहेत. स्मरणभूमीत मयत व्यक्तीच्या नावे एक वृक्ष लावून त्याची जोपासना केली जाते.

2. अपारंपारिक उर्जा: अभियानापूर्वी गावात अपारंपरिक उर्जा साधनांकडे तितकेसे लक्ष दिले जात नव्हते. अभियान राबविण्यापूर्वी साधी चुल, स्टोव्ह वापरला जात होता. तसेच 51 गोबर गॅस प्लॅट होते. एकही सुधारीत चुल नव्हती. परंतू अभियानकाळात मात्र निर्धूर चुलीचे महत्व संपूर्ण कुटूंबाला पटवून दिल्यामुळे सध्या गावात 225 निर्धूर चुली, 24 गॅस सिलेंडर, 51 सुधारीत चुली, 20 गोबर गॅस प्लॅट्सचा वापर गावातील कुटूंबे करीत आहेत. गावात सोलर कुकर वापरणारी 4 कुटूंबे तर सौर कंदील वापरणारी 13 कुटूंबे आहेत. अभियानकाळात लोकवर्गणीतून तसेच शाहू साखर कारखान्यामार्फत दिलेल्या देणगीतून सौरउर्जेचे 50 हजार रुपये किंमतीचे सौर दिवे बसविण्यात आले आहेत. त्यामुळे गावातील सर्व स्ट्रीट लाईट्स सौर उर्जेवरील आहेत. महाराष्ट्र राज्य मंडळाकडून स्ट्रीट लाईटसाठी घेतली जाणारी वीज बंद करणारे जैन्याळ हे महाराष्ट्रातील पहिले गाव आहे.

3. जलसंधारण आणि जलसंवर्धन कार्यक्रम: अभियानापूर्वी गावात खूपच पाणी टंचाई होती. पाणी टंचाईची समस्या अभियानकाळात दूर झाल्याचे दिसून येते. अभियानामुळे गावात घडून आलेल्या बदलांमध्य जलसंधारण आणि जलसंवर्धन कार्यक्रम हा गावातला खूप महत्वाचा बदल आहे. गावात पाणी आडवा पाणी जिरवा या कार्यक्रमाला प्राधान्य दिले होते. ग्रामसभेने पाणलोट आराखडा तयार करून अंमल करण्याचा संकल्प केला होता. गावातील पाणी टंचाई लक्षात

घेऊन लोकसहभागातून एकूण 4 ठिकाणी वनराई बंधारे घातले आहेत. तसेच 6 ठिकाणी पक्के बंधारे घातले आहेत व 26 ठिकाणी समतल चर घालून पाणी आडविण्याचे काम केले होते. त्यामुळे जवळच्या विहिरीतील पाण्याच्या पातळीत वाढ झाली.

सारांश: ग्रामस्वच्छता अभियानामुळे जैन्याळ गावात भौतिक, पर्यावरणीय व सामाजिक परिस्थितीत अनेक प्रकारचे बदल घडून आले. त्यामध्ये प्रामुख्याने गावातील रस्त्यांचे डांबरीकरण करून नियमितपणे रस्ते स्वच्छ केले जातात. रस्त्याच्या दुर्तफा झाडे लावली आहेत. त्यामुळे रस्ते स्वच्छ व सुंदर असून रस्त्याच्या सुरवातीलाच आकर्षक स्वागत कमाना आहेत. गावात सौर दिवे बसवले आहेत. विवकालीन पाणी साठवण टाकीचे बांधकाम केले आहे. गावातील संपूर्ण कचरा व्यवस्थापनासाठी गांदूळ खत प्रकल्प व नॅडेप खत प्रकल्प तयार केले आहेत. सांडपाणी व्यवस्थित वाहण्यासाठी गावातील गटारे बंदिस्त केलेली आहेत. सांडपाणी निर्मुलनासाठी शोषखड्यांचे बांधकाम केले आहे. तसेच सांडपाण्यावर विविध प्रकारची झाड लावण्यात आली आहेत. डासांना पळवून लावण्यासाठी गप्पीमासे पैदास केंद्र सुरू केले आहे. पिण्याच्या पाण्यासाठी सार्वजनिक विंधन विहिरीचे खोदकाम केले आहे. तसेच पावसाचे पाणी साठवण्यासाठी विवकालीन पाणी साठवण टाकीचे बांधकाम केले आहे. घर तिथ शौचालय ही योजना राबवून प्रत्येक घरात नियमितपणे शौचालयाचा वापर केला जातो. घरगुती शौचालय नसणारी सर्व कुटुंबे सार्वजनिक शौचालयाचा वापर करतात. अभियानामुळे गावातील लोकांच्यात आरोग्यविषयक जाणिव झाली आहे. संपूर्ण गाव व्यसनमुक्त बनविला आहे. गावात तंबाखू व गुटखा इ. पदार्थांच्या विक्रीस बंदी आहे. गावातील 286 कुटुंबातील महिला गृहस्वामिनी झाल्या आहेत. गावात एक गाव एक गणपती हा उत्सव साजरा केला जातो. गावात एकीची भावना वाढीस लागली आहे. गावातील घरांना, सार्वजनिक इमारतींना म्हणजे ग्रामपंचायतीला व शाळेला एकच रंग दिलेला आहे. त्यातून एकात्मतेचे प्रतिक दिसून येते. जैन्याळ गावातील पर्यावरण मानवी आरोग्याला पोषक असे बनविण्यात आले आहे. पर्यावरण संवर्धन स्त्रियांचे सबलीकरण आणि सामाजिक समस्यांच्या निराकरणासाठी अभियाना अंतर्गत विविध कार्यक्रम राबविले जातात.

निष्कर्ष

- 1 जैन्याळ गावात संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानाची यशस्वी अंमलबजावणी करण्यात आली.
- 2 स्वच्छ, शुध्द तसेच पर्याप्त पिण्याच्या पाण्याची सोय गावात करण्यात आली आहे
- 3 गावातील सर्व कुटुंबांना शौचालयाची सुविधा उपलब्ध आहे आणि शौचालयाचा वापर नियमित होतो.
- 4 घनकचऱ्याची योग्य विल्हेवाट लावण्याची व्यवस्था केली आहे.
- 5 गावातील रस्ते स्वच्छ व सुंदर बनविण्यात आले आहेत.
- 6 गावातील बहुतांश गटारे बंदिस्त असून योग्य त्या ठिकाणी शोषखडडे आहेत.

7 पर्यावरण संवर्धन स्त्रियांचे सबलीकरण आणि सामाजिक समस्यांच्या निराकरणासाठी अभियानांतर्गत विविध कार्यक्रम राबविण्यात आले आहेत.

संदर्भसुची

1. Chakraborty A. K. "Drinking Water Supply and Sanitation Decade in India . Indian Journal of Public Health.
2. Government of "India Water Supply and sanitation in India", country Report (2002) Planning commission, Government of India, Website <http://planningcommission.nic.in>
3. Government of Maharashtra: "Department of Water Supply and Sanitation", Website www.mahassd.gov.in
4. Government of Maharashtra: "Jalaswaraj Pure water and clean village" (in Marati) A booklet published by the department of water supply and sanitation, Mumbai.
5. D' Souza A. L. "The International Drinking Water Supply and Sanitation Decade" Yojana June.
6. 2004 चा जैन्याळ गावाच्या ग्रामपंचायत कार्यालयातून उपलब्ध झालेला संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाच्या अंमलबजावणीचा अहवाल.